

Matumizi ya Alama za Kifonetiki za Kimataifa katika Uwasilishaji wa Taarifa za Kimatamshi katika *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* Toleo la 3

Elither Kindole
Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

Ikisiri

Kamusi ni kitabu muhimu cha lugha ambacho hutoa taarifa mbalimbali kuhusiana na lugha fulani mahususi. Pamoja na kutoa maana ya neno, kamusi inatakiwa pia kutoa taarifa nyingine muhimu za kisarufi zikiwamo za kimatamshi (Wells, 1985). Uwasilishaji wa taarifa hizi za kimatamshi hutumia alama fulani za kifonetiki zinazowakilisha matamshi hayo. Kwa kutumia Nadharia ya Fonolojia Zalishi, makala hii inachambua Alama za Kifonetiki za Kimataifa (kuanzia sasa AKIKI) zilivyotumika kuwasilisha taarifa za kimatamshi katika *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (2014) toleo la 3 (kuanzia sasa KKS3). Katika uchunguzi huu tunaeleza jinsi AKIKI zilivyotumika. Pia, makala hii inabainisha ubora na udhaifu wa matumizi ya AKIKI katika KKS3. Aidha, mapendekezo ya namna ya kunukuu matamshi kwa kutumia AKIKI yametolewa. Data za makala hii zimekusanywa kwa mbinu ya kusoma kamusi husika kwa umakini. Mbinu hii imetumika kwa kusoma KKS3 ambapo imechunguzwa jinsi taarifa za kimatamshi zilivyowasilishwa ili kubaini AKIKI zilivyotumika.

1.0 Utangulizi

Katika lugha ya Kiswahili uingizwaji wa taarifa za kimatamshi katika kamusi umeelezwa na watafiti mbalimbali (taz. Zgusta, 1971; Landau, 1984; Wells, 1985; Mdee, 1990; 2010 na Chiduo, 1990). Tafiti hizi zimeshughulikia suala la umuhimu wa kuingiza taarifa za kimatamshi katika kamusi za Kiswahili, lakini kwa mitazamo tofauti. Mathalani, Zgusta (1971) na Wells (1985) wanaeleza kuwa suala la uingizaji wa taarifa za kimatamshi katika kamusi za Kiswahili siyo la muhimu kwa sababu maneno mengi ya lugha ya Kiswahili yanatamkwa jinsi yanavyoandikwa. Nao Landau (1984), Chiduo (1990) na Mdee (1990, 2010) wanaeleza kuwa uingizwaji wa taarifa za kimatamshi katika kamusi za lugha ya Kiswahili ni muhimu kwa sababu si maneno yote katika lugha hii hutamkwa jinsi yanavyoandikwa. Mdee (1990: 92) ametoa mifano ya maneno yafuatayo kushadidia dai hilo:

	Maneno	Maana (penye ulazima)	Matamshi
(1) a.	Mbuni	ndege	[mbuni]
	Mbuni	mmea	[m buni]

b. Ngao	[ŋgao]
Mvua	[m̥vua]

Tukichunguza katika 1 (a), tunaona kuwa maneno hayo yanaandikwa sawa lakini yana maana tofauti. Vilevile, maneno hayo yanatamkwa tofauti kwa hiyo ni muhimu kuonesha jinsi yanavyotamkwa katika kamusi ili kumsaidia mtumiaji wa kamusi husika. Aidha, tukichunguza mifano katika 1(b), tunaona kuwa maneno hayo jinsi yanavyoandikwa ni tofauti na yanavyotamkwa. Hali hii inaonesha jinsi ambavyo jambo la kuingiza taarifa za kimatamshi katika kamusi za Kiswahili lilivyo muhimu kwa sababu si maneno yote ya lugha hii yanatamkwa kama yanavyoandikwa. Pia, taarifa za kimatamshi zinapoingizwa katika kamusi huwasaidia wajifunzaji wa Kiswahili kama lugha ngeni kujua sauti za Kiswahili zinavyotamkwa.

Data za utafiti huu zimekusanywa kwa njia ya usomaji nyaraka. Kabla ya ukusanyaji wa data, KKS3 iliteuliwa kwa kutumia usampulishaji lengwa¹ na usampulishaji nasibu sahili². Kwa kutumia usampulishaji lengwa, kamusi mbalimbali za Kiswahili zenye matamshi zilibainishwa. Kwa kuwa kamusi zenye sifa hiyo zilikuwa zaidi ya moja, usampulishaji nasibu sahili ulitumiwa kuteua kamusi moja kwa sababu lengo letu lilikuwa kuchunguza kamusi moja tu kutokana na ufinyu wa muda. Kwa kutumia mbinu hiyo ya usampulishaji, tuliandika jina la kila kamusi iliyochaguliwa katika kikaratasi kisha tukamwomba rafiki achague kikaratasi kimoja, ndipo KKS3 ikapatikana miongoni mwa kamusi hizo. Kamusi hiyo ilisomwa kuanzia mwanzo hadi mwisho ili kukusanya data za utafiti huu. Data zilizokusanywa zilichanganuliwa kwa kutumia mkabala wa kitaamuli. Baada ya kuona umuhimu wa kuingiza taarifa za kimatamshi katika kamusi za Kiswahili na mbinu za utafiti zilizotumika, sasa tuangalie nadharia iliyotumika katika makala hii.

2.0 Nadharia

Nadharia ya Fonolojia Zalishi (FZ) ndiyo iliyotumika kuongoza uchambuzi wa data za makala hii. Nadharia hii iliasisiwa na Chomsky na Halle katika kitabu chao kinachoitwa *Sound Pattern of English* (1968). Nadharia hii inadai kuwa uchanganuzi wa sauti za lugha asilia hubainishwa kwa kanuni na sheria za kimajumui zinazohusisha umbo la ndani na la nje la mfumo wa sauti. Hii

¹Usampulishaji lengwa ni mbinu ya usampulishaji inayokilenga kitu fulani moja kwa moja ambacho kinaendana na utafiti unaohusika (Baker, 2010).

² Usampulishaji nasibu sahili ni aina ya usampulishaji ambapo kila kundi, kitu au mtu katika wango ana nafasi sawa ya kuteuliwa (Bryman, 2004).

inamaanisha kwamba sauti za lugha katika mfumo wa lugha asilia ya binadamu huhusisha kanuni maalumu zinazohusu ukokotoaji kutoka umbo la ndani kwenda la nje. Nadharia ya Fonolojia Zalishi inasisitiza suala la kufanya kwa uwazi uwakilishi wa vipengele vya kifonolojia na kifonetiki. Pili, imeweka mkazo katika matumizi ya kanuni rasmi katika kukokotoa umbo moja kwenda umbo jingine (unapowakilisha taarifa za kimatamshi katika maneno unakokotoa umbo la ndani, yaani fonolojia inalipeleka katika umbo la nje na kuwa fonetiki). Tatu, nadharia inasisitiza umuhimu wa kutumia taratibu rasmi wakati wa kukokotoa umbo la ndani kwenda la nje. Kwa hiyo, makala hii inasimamia msingi kwamba, kanuni au taratibu maalumu zilipaswa kuzingatiwa wanapokokotoa umbo la ndani (fonolojia) kwenda umbo la nje (fonetiki). Vilevile, nadharia hii itatusaidia katika kutoa sababu thabiti ya uwakilishi uliokuwa bora zaidi kuliko uwakilishi mwingine na sababu za ubora huo.

Baada ya kuangazia nadharia, tuanze kuangalia uwasilishaji wa taarifa za kimatamshi katika kamusi teule. Taarifa za kimatamshi zimewasilishwa katika KKS3 kwa kutumia AKIKI. Kwa hiyo, ni muhimu kufahamu maana ya AKIKI. Katika sehemu inayofuata dhana hiyo imefafanuliwa.

3.0 Maana ya AKIKI

Pólachóva (2006) anaeleza kuwa AKIKI ni mfumo ambao hutumika kueleza sauti katika lugha ya kusemwa. Mfumo huu uliasisiwa na walimu wa Kifaransa na Kiingereza wakiongozwa na Paul Passy chini ya mwamvuli wa Chama cha Kifonetiki cha Kimataifa. Chama hiki kilianzishwa huko Paris mwaka 1886. Pólachóva anaendelea kueleza kuwa walimu hawa walibuni alama za kifonetiki za kutumika kuwasilisha lugha ya kimaandishi katika usemaji. Alama hizo za kifonetiki zina matoleo mengi tangu zilipobuniwa, kwa mfano, matoleo ya mwaka 1889, 1993 na 1996. Kwa hiyo, matamshi ya maneno ya lugha fulani yanapowakilishwa alama zinazohusiana na lugha husika hutumiwa na zile ambazo hazihusiani huachwa. Alama hizi huwasaidia watumiaji wa lugha kuweza kutofautisha otografia na jinsi maneno yanavyotamkwa. Hata hivyo, alama hizi si toshelevu kwa kila lugha kwani kuna upungufu kutegemeana na lugha inayohusika. Katika lugha ya Kiswahili, kwa mfano, kuna sauti ambazo hazina viwakilishi katika chati ya AKIKI. Sehemu inayofuata inaeleza upungufu wa AKIKI katika uwakilishi wa sauti za Kiswahili kwa mifano.

3.1 Upungufu wa AKIKI katika Sauti za Kiswahili

Lugha ya Kiswahili ina sauti ambazo zinaandikwa kama sauti mbili lakini zinatamkwa kama sauti moja. Baadhi ya sauti hizo zina viwakilishi vyake katika AKIKI, kwa mfano, sauti /ch/ kiwakilishi chake katika AKIKI ni [tʃ] na sauti /sh/ kiwakilishi ni [ʃ]. Kuna sauti nyingine katika lugha ya Kiswahili ambazo zinaandikwa kama sauti mbili lakini zinatamkwa kama sauti moja na hazina viwakilishi katika AKIKI. Sauti hizo ni nazali zinazofuatana na konsonanti

nyingine ambazo si nazali. Imeelezwa na Chacha (2007 katika utafiti wake ulioshughulikia konsonanti ambazo zinatanguliwa na nazali kwamba hizi huchukuliwa kama sauti mbili tofauti. Kwa mtazamo wake anaeleza kuwa sauti ungani zichukuliwe kuwa ni sauti moja, hivyo, zinapaswa kuwa na viwakilishi vya kifonetiki kama ilivyo kwa sauti nyingine ungani, kwa mfano, /ch/ - [tʃ] na /sh/ - [ʃ].

Chacha (2007) alitoa mapendekezo ya alama za kifonetiki zinazoweza kuingizwa katika chati ya alama za kifonetiki ili zitumike kuwakilisha sauti ungani zinazotanguliwa na nazali. Sauti zilizotolewa na mtaalamu huyu na viwakilishi anavyovipendekeza ni hizi zifuatazo:

- (2) /nd/ - [ᵐᵈ]
 /mb/ - [ᵐᵇ]
 /ng/ - [ᵐᵍ]

Sauti hizo katika (2) zinatumiwa kwenye maneno mbalimbali ya lugha ya Kiswahili, kama vile **ndoo** [ᵐᵈoo], **mbivu** [ᵐᵇivu], na **ngoma** [ᵐᵍoma]. Kwa hiyo, AKIKI inapochaguliwa kutumiwa yazingatiwe pia matatizo au udhaifu (kwa mfano, kutokuwa na viwakilishi fulani vya sauti za lugha inayoshughulikiwa) wake ili kuweza kuziba au kupunguza matatizo hayo kwa kutumia namna nyingine ya nyongeza au ya tofauti kabisa kama zinavyopendekezwa na wataalamu.

3.2 Kanuni za AKIKI

Unapoamua kutumia mfumo fulani wa unukuzi ni muhimu kuzijua kanuni zake ili kuepuka kuutumia vibaya. AKIKI ina kanuni zake ambazo zinapaswa kuzingatiwa wakati wa kuitumia. Kanuni hizi awali ziliwekwa na Jones (1949) kisha baadaye zikaboreshwa na wataalamu kadhaa, kama vile Wells (1990) na Gimsorn (2006). Kanuni hizo ni hizi zifuatazo:

- i. Kila sauti iwe na kiwakilishi chake cha kifonetiki. Kwa hiyo, sauti moja iwe na kiwakilishi kimoja cha kifonetiki na siyo zaidi.
- ii. Viwakilishi vitakavyotumika viwe vya kimajumui sawa na vinavyotumika katika lugha nyinginezo duniani. Kwa hiyo, sauti ikiwa inapatikana katika lugha kadhaa inatakiwa kutumia kiwakilishi kimoja tu kwa lugha zote.
- iii. AKIKI itumie alama za Kirumi kadiri iwezekanavyo. Makubaliano ya AKIKI ilikuwa ni kutumia alama za Kirumi. Alama za Kirumi zimepangiliwa kutoka kushoto kwenda kulia tofauti na alama za Kiarabu.
- iv. Viwakilishi ambavyo vipo kwa herufi kubwa huwakilisha sauti za kaakaa, hivyo, herufi kubwa zisitumike kiholela katika viwakilishi vya kifonetiki.
- v. Pale inapobidi alama ziwekwe juu, chini au mbele ili kuonesha sifa za kiarudhi zinazoambatana na sauti hizo. Lengo ni kutofautisha sauti zinazoelekeana lakini zinatofautishwa na sifa fulani ya kiarudhi. Kwa mfano ufupi, urefu, mkazo.

Kanuni hizo ndizo zinazopendekezwa na AKIKI zifuatwe wakati wa unukuzi wa kifonetiki.

4.0 Unukuzi wa Kifonetiki

Unukuzi wa kifonetiki ni matumizi ya alama za kifonetiki kuwakilisha sauti za lugha. Kimsingi kila sauti ya lugha katika usemaji inapaswa kuwa na kiwakilishi chake cha kifonetiki katika maandishi (Wells, 1976). Pólachová (2006) pia anaunga mkono ufafanuzi huu kwa kusema kuwa unukuzi wa kifonetiki ni namna inayotumiwa kueleza utamkaji wa maneno katika nyaraka za kimaandishi. Unukuzi wa kifonetiki umegawanyika katika aina kuu mbili; unukuzi sauti makini na unukuzi sauti mpana. Massamba (2016:148) anazitofautisha aina hizi kwa kueleza kuwa unukuzi sauti makini “ni unukuzi ambao huzingatia kila sifa ya kitamkwa hata kama sifa hiyo si pambanuzi wakati unukuzi sauti mpana ni unukuzi ambao huzingatia sifa pambanuzi tu.” Aina hizi ni muhimu kuzifahamu unaponukuu maneno katika kamusi ili kutambua aina ambayo utaitumia. Kwa kawaida, unukuzi mpana ndio hupaswa kutumika kwa sababu sifa chache za msingi huoneshwa na hivyo kutomchanganya mtumiaji wa kamusi. Vilevile, KKS3 imetumia aina ya unukuzi mpana hasa katika uwakilishi wa mkazo. Mahali ambapo mkazo umetofautisha maana ndipo ulipooneshwa lakini katika maneno mengine ambayo mkazo si sifa pambanuzi haukubainishwa.

Aidha, katika unukuzi wa kifonetiki imeelezwa kuwa alama mbalimbali hutumiwa kuwakilisha sauti. Ingawa kuna makundi ya alama kadhaa (kama vile SAMPA³, ASCII⁴ na IPA⁵), Wells (*keshatajwa*) anaeleza kuwa mara nyingi wanafonetiki hutumia alama za kifonetiki za kimataifa zinazojulikana kama IPA ambazo kwa Kiswahili hufahamika kama Alama za Kifonetiki za Kimataifa (AKIKI). Pia, watunzi wa KKS3 wametumia alama hizi katika kuwasilisha taarifa za kimatamshi ingawa kama tulivyodokeza awali, kwa kiasi fulani alama hizi zina uzuri na upungufu wake katika kuwasilisha sauti za Kiswahili.

4.1 Aina mbalimbali za Alama za Unukuzi wa Kifonetiki wa Taarifa za Kimatamshi

Kama ilivyodokezwa hapo juu kwamba kuna alama kadhaa za unukuzi zinazotambulika katika nyuga za fonetiki na fonolojia, katika makala hii alama za AKIKI ndizo zilizomakinikiwa. Hali hiyo hutokana na ukweli kwamba zimetumiwa katika KKS3 kuingiza taarifa za kimatamshi. Kwa hiyo, utafiti huu umechunguza jinsi alama hizo za AKIKI zilivyotumika.

³ Kifupisho cha “Speech Assesment Methods Phonetic Alphabet”.

⁴ Kifupisho cha “American Standard Code for Information Interchange”

⁵ Kifupisho cha “Internation Phonetic Alphabets”

4.2 Uwasilishaji wa Taarifa za Kimatamshi katika KKS3

KKS3 imeanza kwa kutoa utangulizi mfupi kabisa kwamba katika toleo hili la kamusi kuna mambo mapya yameingizwa. Miongoni mwa mambo hayo ni matamshi. Pia, kamusi hii imeweka wazi katika sehemu ya utangulizi kwamba hati za AKIKI zimetumika. Aidha, sauti (irabu na konsonanti) za Kiswahili pamoja na matamshi yake zimebainishwa katika mfumo wa jedwali katika sehemu hii ya utangulizi. Jedwali Na. 1 lifuatalo linaonesha jinsi irabu zilivyowasilishwa katika Kamusi hii:

Jedwali Na. 1: Viwakilishi vya Irabu katika KKS3

Alama za Kiotografia	Kiwakilishi cha Kifonetiki	Kidahizo	Matamshi
A	/a/	Amani	/amani/
Aa	/a:/	Zaa	/za:/
E	/ɛ/	Embe	/embɛ/
Ee	/ɛ:/	Bikizee	/bikizɛ:/
I	/ɪ/	Isimu	/ɪsimu/
Ii	/i:/	Msanii	/msani:/
O	/ɔ/	Mkoko	/mkɔkɔ/
Oo	/ɔ:/	Koo	/kɔ:/
U	/u/	Utu	/utu/
Uu	/u:/	Suuza	/su:za/

Chanzo: TUKI (2014: xvi)

Kama tunavyoona katika Jedwali Na.1 hapo juu, KKS3 imebainisha Irabu 10 za Kiswahili na viwakilishi vyake vimetolewa. Kila irabu mbili zinazofuatana zimechukuliwa kuwa ni irabu ndefu. Katika uwanja wa fonolojia dhana ya irabu ndefu na irabu iliyorefushwa huchukuliwa kuwa ni dhana tofauti kabisa. Irabu ndefu ni irabu mbili zinazofuatana ambazo zinatamkwa au kusikika kama irabu nyingine tafauti na hizo (Wells, 1985). Irabu iliyorefushwa ni irabu za ufidiaji pale mchakato fulani wa kifonolojia unapokuwa umefanyika. Irabu hizi hufidia wakaa uliopotea wakati irabu fulani iliyokuwa imefuatana nayo inapodondoka au irabu zinapoungana na kuwa moja. Kwa kuangalia maelezo haya utaona kuwa katika Kiswahili hakuna sauti mbili zinazofanana, zinazofuatana, na ambazo huweza kuzalisha irabu nyingine tofauti na hizo kama ilivyo katika Kiingereza. Kwa hiyo, kujumuisha kwamba irabu zinazofanana zinapofuatana katika otografia ni irabu ndefu si sahihi katika utamkaji wa maneno ya Kiswahili. Maelezo haya yanadokeza kuwa katika Kiswahili kuna irabu zilizorefushwa ili kufidia wakaa uliopotea wakati mchakato ya kuungana na kudondoshwa kwa irabu inapofanyika. Kwa mfano, maneno kama /Maingi/-[mɛ:ŋgi]. Katika neno hili baada ya irabu /a/ kuungana na irabu /i/ imezalisha irabu [ɛ]. Irabu iliyozaliwa imerefushwa ili kufidia urefu wa irabu hizo zilizoungana. Baada ya kuangazia jinsi irabu

zilivyowasilishwa katika KKS3, sehemu inayofuata itaonesha jinsi konsonanti zilivyowasilishwa. Jedwali lifuatalo linaonesha jinsi konsonanti zilivyowasilishwa katika Kamusi hii:

Jedwali Na. 2: Viwakilishi vya Kifonetiki vya Konsonanti katika KKS3

Alama za Kiotografia	Kiwakilishi cha Kifonetiki	Kidahizo	Matamshi
B	/b/	Bata	/bata/
Ch	/tʃ/	Chai	/tʃai/
D	/d/	Dada	/dada/
Dh	/ð/	Dhambi	/ðhambi/
F	/f/	Futa	/futa/
G	/g/	Gari	/gari/
Gh	/ɣ/	Ghali	/ɣhali/
H	/h/	Hatari	/hatari/
J	/j/	Jani	/jani/
K	/k/	Kaka	/kaka/
Kh	/x/	Kheri	/xeri/
L	/l/	Lala	/lala/
M	/m/	Mama	/mama/
N	/n/	Nena	/nena/
ng'	/ŋ/	Ng'oa	/ŋoa/
Ny	/ɲ/	Nyoo	/ɲoo/
P	/p/	Pita	/pita/
R	/r/	Ruka	/ruka/
S	/s/	Saa	/sa:/
Sh	/ʃ/	Shuka	/ʃuka/
T	/t/	Taa	/ta:/
Th	/θ/	Thamani	/θamani/
V	/v/	Vema	/vema/
W	/w/	Wazo	/wazo/
Y	/j/	Yakini	/jakini/
Z	/z/	Zuzu	/zuzu/

Chanzo: TUKI (2014: xvi)

Katika Jedwali Na. 2, tunaona kuwa KKS3 imebainisha konsonanti 26 za Kiswahili pamoja na viwakilishi vyake kwa mujibu wa AKIKI. Kiotografia hubainishwa hivyo kwamba katika lugha ya Kiswahili kuna konsonanti 26. Hata hivyo, kiuhalisi kuna konsonanti nyingine ambazo zimeachwa. Kama anavyoeleza Chacha (2007) kwamba sauti zilizoungana na zile ambazo ni zaidi ya moja zichukuliwe kuwa ni sauti moja, zinapaswa kuwa na viwakilishi vya kifonetiki

kama ilivyo kwa sauti nyingine ungani, mathalani, /ch/ - [tʃ] na /sh/ - [ʃ]. Mfano wa konsonanti hizo kama ulivyotolewa na Chacha (2007: 58-67) ni:

- (3) /nd/ - [ⁿd]
 /mb/ - [ᵐb]
 /ng/ - [ⁿg]

Kwa hiyo, aina hiyo ya konsonanti ambazo zimependekezwa na Chacha zinaweza kutumika katika kuwakilisha matamshi ya Kiswahili ili kuonesha sauti hizi zinavyoweza kutamkwa.

4.3 Viwakilishi vya Kifonetiki vya Sifa za Kiarudhi katika KKS3

Sifa za kiarudhi ni sifa za kifonolojia zinazohusika katika baadhi ya vipandesauti. Mifano ya vipengele vya sifa za kiarudhi ni mkazo, wakaa, kiimbo, na usilabi. AKIKI ina alama zake zinazowakilisha sifa mbalimbali za kiarudhi. Katika KKS3 sifa za kiarudhi zilizobainishwa ni mkazo na wakaa tu. Wakaa ni jumla ya muda unaotumika katika kutamka sauti au silabi (Massamba, 2004). Katika KKS3 wakaa umewasilishwa kwa kutumia alama za nukta pacha (:) badala ya alama za nuktapacha pambetatu (:.) ambazo zimependekezwa na AKIKI. Aidha, haijielezwa sababu za kutotumia alama hizo.

Vilevile, sifa ya kiarudhi ya mkazo imebainishwa katika KKS3. “Mkazo ni utamkaji wa nguvu zaidi katika sehemu fulani ya neno” (TUKI, 1990:53). Katika kamusi hii mkazo umebainishwa katika baadhi tu ya maneno. Maneno ambayo yameoneshwa mkazo ni yale yanayoandikwa sawa lakini matamshi na maana ni tofauti. Hata hivyo, haijielezwa katika utangulizi kwa nini maneno mengine hayajawekewa mkazo. Alama iliyotumika kubainisha mkazo ni (ˈ) badala ya (ˑ) ambayo ndiyo inayopendekezwa na AKIKI. Hakuna maelezo yanayotolewa kuonesha uamuzi wa kuchagua kutumia alama hiyo ambayo haikupendekezwa na AKIKI.

4.4 Alama nyingine za Kimatamshi katika KKS3

KKS3 imetumia pia mabano. Matamshi yamewakilishwa kwa kutumia mabano mshazari / /. Pia, viwakilishi vyote vya kifonetiki vya herufi za Kirumi vimewakilishwa kwa kutumia herufi ndogo na matamshi yametengwa na vidahizo vya kawaida.

5.0 Uboru wa AKIKI katika KKS3

Suala la kuwasilishwa kwa matamshi katika KKS3 ni la muhimu sana kwa sababu kama ilivyoielezwa na wataalamu kwamba, si maneno yote katika lugha ya Kiswahili yanatamkwa kama yanavyoandikwa. Kwa hiyo, ni muhimu kuhusishwa kwa kipengele cha kimatamshi katika kamusi ili kubainisha maneno hayo yanayotamkwa tofauti na yanavyoandikwa jinsi yanavyotamkwa kama ambavyo KKS3 wamefanya. Pia, Wamitila na wenzake (2016) wanaeleza kuwa kuna

maneno ambayo wazungumzaji wazawa wanayatamka kwa urahisi bila shida yoyote lakini hali ni tofauti kwa wajifunzaji wageni wa Kiswahili. Maneno kama “nyanya” na “ng’ombe” huwapa shida sana wageni kuyatamka. Ni kawaida kuwasikia wakitamka neno “nyanya” kama [nɪnɪnɪ] badala ya [ɲɲɲɲ] na neno “ng’ombe” kutamka [ŋɔmbe] badala ya [ŋɔmbe]. Kwa hiyo, kuhusisha matamshi katika kamusi za Kiswahili kutawasaidia kujifunza kwa kutumia alama za kimatamshi jinsi maneno hayo yanavyotamka.

Vilevile, KKS3 imepangiliwa vizuri kiasi kwamba inamrahisishia mtumiaji wa kamusi hii anapotafuta taarifa za matamshi za neno fulani kupata kwa urahisi. Maneno yamepangwa kialfabeti, matamshi yametengwa na vidahizo na katika utangulizi umetolewa muhtasari katika majedwali kuhusu sauti (irabu na konsonanti) za Kiswahili na viwakilishi vyake vya kifonetiki kabla ya kuanza kunukuu maneno. Aidha, mfumo wa AKIKI umetumika kuwasilisha matamshi katika kamusi hii, mfumo ambao unashauriwa kutumiwa na wanafonolojia na wanafonetiki wengi zaidi kuliko mifumo mingine (Wells, 1985).

Pia, KKS3 imebainisha mkazo katika baadhi ya maneno ambayo yanaandikwa sawa lakini yanatamkwa tofauti na yana maana tofauti. Jambo hili ni la muhimu kwa sababu linamsaidia mtumiaji kuelewa vizuri tofauti ya maneno hayo ingawa yanaandikwa sawa. Mfano wa maneno hayo yaliyobainishwa mkazo na KKS3 ni haya yafuatayo:

	Kidahizo	Matamshi	Maana
(4) a.	Barabara	/bara'bara/	njia pana ya magari
b.	Barabara	/ba'rabara/	kama inavyotakiwa; sawasawa kabisa; bila ya kasoro

Kama tunavyoona katika maneno ya 4(a) na (b) hapo juu, ingawa kiotografia yanaandikwa sawa, yanatofautiana kwenye utamkaji na maana. Hivyo, hii inamsaidia mtumiaji kubaini kuwa haya ni maneno mawili tofauti. Kwa hiyo, mkazo katika maneno hayo ni sifa pambanuzi kwa sababu inatofautisha maana za maneno hayo mawili.

Vilevile, katika kamusi hii wametumia alama [tʃ] kuwakilisha herufi “ch” badala ya alama ya AKIKI iliyozoeleka, yaani [tʃ]. Jambo hili tunalichukulia kuwa ni ubora kwa sababu kimsingi sauti hii inatamkwa kama sauti moja, hivyo, inaleta ukakasi pale alama yake inapotenganishwa. Hivyo basi, kutumia alama ambayo imeunganishwa ni bora zaidi, ingawa jambo hili lilitakiwa kuelezwa katika utangulizi ili kumtahadharisha mtumiaji kuhusu matumizi ya alama hii ambayo si ya AKIKI.

Kama wasemavyo wahenga kuwa kizuri hakikosi kasoro, pamoja na uzuri huo wa KKS3 ambao tumeueleza, kuna udhaifu kadhaa ambao tumeubaini pia kuhusiana na matumizi ya AKIKI na uwasilishaji wa taarifa za kimatamshi kwa ujumla.

6.0 Udhaifu wa AKIKI katika KKS3

Kuna ukiukaji wa kanuni ya umajumui ambayo inasisitizwa na mfumo huu wa unukuzi wa AKIKI. Kanuni hii pia inaungwa mkono na wanafonetiki na wanafonolojia duniani kote. Kifonolojia, nazali yoyote inapofuatana na konsonanti isiyofanana nayo, kama si katika mpaka wa mofimu, nazali hiyo hubadilika na kutamkiwa mahali konsonanti inayofuatana nayo inapotamkiwa. Mchakato huu huitwa usilimisho wa nazali. Kwa hiyo, kama nazali ya ufizi itafuatana na sauti inayotamkiwa katika kaakaa, nazali hiyo pia itabadilika na kutamkiwa katika kaakaa. Kama nazali ni ya midomo ikifuatana na konsonanti ya midomo meno, nazali hiyo itabadilika na kuwa ya midomo meno pia. Jambo hili lilizingatiwa pia na mfumo wa unukuzi wa AKIKI kwa kuweka alama zinazowakilisha sauti zinazozaliwa baada ya mabadiliko hayo. Nazali [n] ambayo ni ya ufizi inapoambatana na konsonanti [g] ya kaakaa, nazali hii hubadilika na kuwa ya kaakaa pia. Hivyo, hubadilika na kuwa [ŋ]. Kwa hiyo, maneno kama “ngoma” na “gonga” yanapaswa kunukuliwa kama ifuatavyo:

	Neno	Matamshi
(5) a.	Ngoma	[ŋgɔma]
b.	Gonga	[gɔŋga]

Mifano hiyo inaonesha kuwa maneno yanavyoandikwa yanatofautiana na yanavyotamkwa. Sauti nazali /n/ imebadilika katika matamshi na kuwa sauti /ŋ/. Mabadiliko haya huitwa usilimisho wa nazali (Massamba, 2010). Nazali inapofuatana na konsonanti fulani isiyofanana nayo hubadilika na kufuata mahali pa matamshi pa konsonanti hiyo inayofuatana nayo. Katika maneno hayo hapo juu, nazali /n/ imefuatana na konsonanti/g/ ambayo ni ya kaakaa laini. Kwa hiyo, katika matamshi nazali /n/ pia hubadilika na kufuata mahali pa matamshi pa konsonanti ya kaakaa laini inayofuatana nayo. Katika KKS3, maneno hayo yamenukuliwa kama ifuatavyo:

	Neno	Matamshi
(6) a.	Ngoma	/ngɔma/
b.	Gonga	/gɔŋga/

Mifano hiyo inaonesha kwamba, pamoja na nazali /n/ ambayo ni nazali ya ufizi kuandamana na konsonanti ya kaakaa laini, inaendelea kubaki kama ilivyo katika matamshi yake. Kutokana na kanuni ya usilimisho katika lugha ya Kiswahili, hali hiyo haikubaliki. Pia, maneno kama “mvua” na “njiwa” yalipaswa kunukuliwa kama ifuatavyo:

	Neno	Matamshi
(7) a.	Mvua	[m̩vua]
b.	Njiwa	[n̩jiwa]

Katika KKS3 maneno hayo yamenukuliwa kama ifuatavyo:

	Neno	Matamshi
(8)	a. Mvua	/mvua/
	b. Njiwa	/njiwa/

Unukuzi huo uliooneshwa katika (6) na (8) hapo juu kama ulivyofanywa katika KKS3 haukubaliki kwa mujibu wa kanuni za kifonolojia ya Kiswahili, ambapo katika muandamano wa sauti za aina hiyo mchakato unaohusika ni usilimisho wa nazali kama inavyothibitishwa na Massamba (2010). Vilevile, uwakilishi wa matamshi wa namna hii utamchanganya mtumiaji na kumfanya atamke maneno kimakosa.

Udhaifu mwingine ni kwamba, kiwakilishi kilichotumika kuwakilisha herufi ya kiotografia “gh” katika KKS3 hakimo katika AKIKI. Alama (ə) imetumiwa katika KKS3 badala ya (ɾ). Matumizi ya alama hiyo tofauti na iliyomo katika AKIKI yanaweza kumchanganya mtumiaji wa kamusi hii.

Vilevile, alama zilizotumika kuwakilisha sifa za kiarudhi za wakaa/urefu au ufupi na mkazo si sahihi kwa mujibu wa alama za AKIKI. Wakaa katika KKS3 umewasilishwa kwa kutumia viwakilishi vya nukta pacha (:) ambazo hazimo katika AKIKI. Alama za AKIKI zinazowakilisha wakaa ni nukta pacha pambetatu (:). Alama hizi zinaelekeana na nukta pacha lakini ukizichunguza kwa karibu zinatofautiana. Kwa hiyo, ili kuendana na unukuzi wa kimataifa ni vyema zikarekebishwa. Vilevile, alama iliyowakilisha mkazo haimo katika AKIKI. Mkazo umebainishwa kwa alama (!) lakini alama inayowakilisha mkazo katika AKIKI ni ('). Tofauti inaonekana kama ni ndogo lakini ni vizuri kutumia alama zilizopendekezwa kwa sababu kutumia alama tofauti kunaweza kumaanisha kitu tofauti pia.

Vilevile, katika KKS3 mabano mshazari / / yametumiwa kwa unukuzi kuonesha matamshi ya maneno. Hata hivyo, mabano haya yana maana tofauti ambayo ni kuwakilisha maumbo ya ndani ya maneno au fonolojia. Nayo mabano mraba [ ] huwakilisha maumbo ya nje, yaani fonetiki. Kwa kuwa lengo ni kuonesha matamshi ni vizuri yatumike mabano mraba ambayo ndiyo yanayoonesha umbo la nje, yaani matamshi ya neno hilo.

7.0 Mapendekezo

Kamusi hii ya KKS3 ni muhimu katika uwanja wa fonolojia na fonetiki kwa sababu imehusisha kipengele cha matamshi jambo ambalo kamusi nyingi za Kiswahili hazijashughulikia. Tunapendekeza kuwa matatizo ya matumizi ya AKIKI na unukuzi wa matamshi, kama tulivyokwishayabainisha katika sehemu iliyotangulia, yarekebishwe na kutoa toleo jingine bora ili kuwasaidia watumiaji kamusi mahali popote duniani. Pia, kwa sauti ambazo hazina viwakilishi katika AKIKI, zitafutiwe ufumbuzi wa alama zinazoweza kufaa kuwakilisha matamshi husika. Halikadhalika, maelezo yatolewe kinagaubaga katika utangulizi kwamba

pamoja na matumizi ya AKIKI, bado kuna matumizi ya alama nyingine ambazo hazimo katika AKIKI. Maelezo haya yatasaidia kukidhi mahitaji ya watumiaji wa lugha ya Kiswahili. Vilevile, katika Jedwali lifuatalo tumetoa mifano michache ya unukuzi ambao tunaupendekeza kwa kutumia alama za AKIKI.

Jedwali Na. 3: Matamshi ya KKS3 na Matamshi Yanayopendekezwa

Kidahizo	Matamshi kwa Mujibu wa KKS3	Matamshi Yanayopendekezwa
Aa!	/a:/	[aa]
Abadani	/abadani/	[abadani]
Baa	/ba:/	[baa]
Baba	/baba /	[baba]
Chacha	/tʃaʃa/	[tʃaʃa]
Chafu	/tʃafu /	[tʃafu]
Deni	/deni/	[deni]
Dhabihi	/ðabihi/	[ðabihi]
Ehee!	/ehe:/	[eheɛ]
Ekari	/ɛkari/	[ɛkari]
Figa	/figa/	[figa]
Fikiri	/fikiri/	[fikiri]
Gavana	/gavana/	[gavana]
Gogo	/gɔgɔ/	[gɔgɔ]
Haba	/haba/	[haba]
Hadi	/hadi/	[hadi]
Imani	/Imani/	[imani]
Imla	/Imla/	[imla]
Jaji	/jaʃi/	[jaʃi]
Jana	/jana/	[jana]
Kaburi	/kaburi/	[kaburi]
Kafara	/kafara/	[kafara]
Lila	/lila/	[lila]
Lipa	/lipa/	[lipa]
Mama	/mama/	[mama]
Mfu	/mfu/	[mʃfu]
Nafaka	/nafaka/	[nafaka]
Naibu	/naibu/	[naibu]
Ndevu	/ndɛvu/	[ⁿ ɛvu]
Ndundu	/ndundu/	[ⁿ du ⁿ du]
Ng'aa	/ŋa:/	[ŋaa]
Ng'aka	/ŋaka/	[ŋaka]
Ngiri	/ŋgiri/	[ŋgiri]
Ngisi	/ngisi/	[ŋgisi]
Nyara	/para/	[para]

Nyika	/nika/	[nika]
Para	/para/	[para]
Puru	/puru/	[puru]
Sauti	/sawuti/	[sauti]
Shuka	/fuka/	[fuka]
Tatu	/tatu/	[tatu]
Teka	/teka/	[teka]
Ua	/uwa/	[ua]
Uungu	/u:ngu/	[uungu]
Uvulana	/uvulana/	[uvulana]
Waka	/waka/	[waka]
Yaya	/jeje/	[yeye]

Chanzo: Mtafiti (2019)

8.0 Hitimisho

Makala hii imeshughulikia matumizi ya AKIKI katika uwasilishaji wa taarifa za kimatamshi katika KKS3. Mawazo ya Nadharia ya Fonolojia Zalishi yametumika kuchambua uwakilishi wa taarifa za kimatamshi katika KKS3. Kanuni za AKIKI kuhusu unukuzi wa matamshi zimeelezwa. Makala imeonesha jinsi KKS3 ilivyowasilisha taarifa za matamshi kwa kutumia mfumo wa unukuzi wa AKIKI. Uboru na udhaifu wa matumizi ya AKIKI katika KKS3 umeelezwa. Makala imeonesha kuwa suala la KKS3 kuingiza taarifa za kimatamshi ni jambo la msingi kwa sababu linamsaidia mtumiaji kuona jinsi maneno mbalimbali hususan yale yanayotamkwa tofauti na yanavyoandikwa jinsi yanavyoweza kutamkwa kwa usahihi. Pia, makala imeonesha udhaifu uliojitokeza katika uwasilishaji wa matamshi katika KKS3. Kuonesha udhaifu huo, kutawasaidia waandishi wengine kuboresha na kuwasilisha matamshi kwa usahihi zaidi na pia kuutumia mfumo wa AKIKI vizuri. Aidha, makala imetoa mapendekezo ya jumla kuhusu uwasilishaji wa taarifa za kimatamshi kwa kutumia AKIKI. Pia, makala imetoa mfano wa unukuzi ambao unapendekezwa.

Marejeleo

- Baker, P. (2010). *Corpus in Linguistic, Research Methods in Linguistics*, 94-113.
- Bronstein, A.J. (1994). "Extending the Treatment of Pronunciation Entries in General Dictionaries". In Martin, W (ed.) *Euralex Proceedings*. Amsterdam: Free University. pp. 618-628.
- Bryman, A. (2004). *Social Research Methods*. Pretoria: Van Schaik.
- Catford, J.C. (1988). *A Practical Introduction to Phonetics*. Oxford: Clarendon Press.
- Chiduo, E.K.F. (1990). *Sense Discrimination and Arrangement in Monolingual Dictionaries: the Case of Kiswahili*. Unpublished M.A Dissertation, University of Dar es Salaam

- Chomsky, N. and Halle, M. (1965). *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Gimson, A. (1962). *An Introduction to the Pronunciation of English*. London: Arnold.
- Jones, D. (1949). *The Principles of the International Phonetic Alphabet and the Manner of Using it*. London: International Phonetic Association.
- Landau, S.L. (1984). *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*. New York: The Scribner Press.
- Massamba, D. P. B, Kihore, Y.M na Msanjila, Y.P. (2004). *Fonolojia ya Kiswahili Sanifu (FOKISA) Sekondari na Vyuo*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D.P.B. (2010). *Phonological Theory, History and Development*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D.P.B. (2011). *Maendeleo katika Nadharia ya Fonolojia*. Dar es Salaam: TUKI.
- Massamba, D.P.B. (2016). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.
- Mdee, J. S. (1984). *Constructing an Entry in Learners Dictionary of Standard Kiswahili*. In Hartman R.K.R. (ed.) LEXETER 1983 Max Niemeyer Verlag. Tübingen. Proceedings. pp. 237-241.
- Mdee, J.S. (1990). *Theories & Methods of Lexicography in the Standard Swahili Dictionary*. M.A Dissertation. University of Karl-Marx.
- Mdee, J.S. (2010). *Nadharia na Historia ya Leksikografia*. Dar es Salaam: TUKI.
- Minaeva, L. (1994). Prosodic Variation of the English Word interms of Bilingual Lexicography, *Bibliograph. S.A. Proceedings*. pp. 206-220.
- Pólachóva, V. (2006). *Phonetic Transcription in Dictionaries and Its Importance*. Unpublished Project. University of Masarky.
- Svensén, B. (1993). *Practical Lexicography: Principles and Methods of Dictionary-making*. New York: Oxford University Press.
- TUKI (1990). *Kamusi ya Isimu na Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.
- TUKI (2014). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi. Oxford University Press.
- Wamitila. K.W na Vide~Muwa Publishers Ltd (2016). *Kamusi Pevu ya Kiswahili*. New Delhi: Vide ~Muwa Publishers Ltd.
- Wells, J.C. (1985). *English Pronunciation and its Dictionary Presentation*. Oxford: Perganon Press.
- Wells, J.C. (1990). *Longman Pronunciation Dictionary*. Harlow: Longman.
- Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*. Mouton: The Hague.